

כלכלה, חברה ומדיניות פנים

התיירות בארץ-ישראל בתקופת המנדט: פרוגרמות לקידום הענף
ביוזמת הממסד הציוני בשנות הארבעים, עד הקמת המדינה

יוסי כץ

במשך כל שנות פעילותם של המוסדות הלאומיים בארץ-ישראל - משלהי המאה ה-19 ועד הקמתה של המדינה - לא נמנה ענף התיירות, על כל הקשור בו, עם הענפים שבהם בלטה במיוחד מעורבותו של הממסד הציוני. המוסדות אמנם הכירו בחשיבותה הרבה של התיירות לפיתוח הארץ, ואף הודו כי '[...] בניגוד לענפי משק אחרים, יש לה לתיירות מסורת בת שנים רבות ומעמדה המיוחד של ארץ-ישראל מבטיח התפתחות מתמדת של ענף זה [...]']¹, אך עם זאת מיעטו לעסוק בפעולות שיטתיות של פיתוח התיירות וארגונה. במהלך כל אותה תקופה שלטו בענף זה היוזמות הפרטיות. רק בתחילת שנות הארבעים - בעיקר על רקע הקמתה של 'ועדת התיכון [התכנון] הציונית' ב-1943 - החלו אישים במוסדות הלאומיים להגות באפשרות להרחיב במידה ניכרת את מעורבותם של המוסדות בענף התיירות. במאמר שלהלן נעמוד על מפנה זה שחל בתפיסת המוסדות ונבחן את הפרוגרמות שנרקמו בהקשר זה בשנים שלפני הקמת המדינה - פרוגרמות שהציעו דרכים לפיתוח הענף והטילו את האחריות ליישומן על המוסדות הלאומיים. המאמר מבוסס על חומר ארכיוני שלא נדון עד כה, ונחלק לארבעה חלקים: חלקו הראשון סוקר את מעורבותו של הממסד הציוני בענף התיירות מאז שנות העשרים ועד מלחמת העולם השנייה. החלק השני עוסק בוועדת התיכון ובדיוניה הראשונים בנושא אפשרות פיתוחם של מקומות המרפא בארץ; חלקו השלישי של המאמר דן בוועדה לתיירות ובלנאולוגיה ובפרוגרמות לפיתוח ענפים אלה, והחלק הרביעי עוסק בהצעה להקים בסוכנות את המחלקה לתיירות ובהמלצותיו של הקונגרס הציוני ה-26 (1946) בעניין פיתוח הענף.

1. מכתב ולטר טורנובסקי אל ד"ר אמיל שמורק מיום 13.12.39, אצ"מ S 25/2659. וכן ראו: ק' כהן-הטב וי' כץ, 'מטק' הסנסטה לתוריות - המחקר הגאוגרפי-היסטורי של התיירות ומקומו בחקר ארץ-ישראל', קתדרה, 91 (ניסן תשנ"ט), עמ' 113-136.

מעורבותו של הממסד הציוני בענף התיירות עד מלחמת העולם השנייה

הקשר הראשון בין הממסד הציוני לבין ענף התיירות נוצר בתחילת שנות העשרים. בתחילה התבטא קשר זה בהפצת מידע כללי על ארץ-ישראל ביוזמת המחלקה למסחר ותעשייה של ההנהלה הציונית, מתוך כוונה להפגיש את התייר היהודי עם המפעל הציוני בארץ.² מעט לאחר מכן, בשנת 1925, הקימו המוסדות את 'לשכת המודיעין הציונית לתיירים'. תפקיד הלשכה היה ליצור קשר עם התיירים היהודים והנוצרים המגיעים ארצה כדי לכוונם בעת ביקורם להכרת המפעל הציוני בארץ-ישראל וכדי לרתמם למעגל התורמים לקרנות הלאומיות לאחר שובם לחו"ל. את הלשכה מימנו וניהלו במשותף ההנהלה הציונית, הקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד, ובהקמתה היו מעורבים גם ארגון 'הדסה', ועד היתומים לארץ-ישראל, ההסתדרות העולמית של הנשים הציוניות והאוניברסיטה העברית.³ עובדי הלשכה איתרו את התיירים עם הגיעם ארצה ולעיתים אף לפני כן, והזמינום לבקר בלשכת המודיעין, שם דאגו לספק להם מסלולי ביקור בארץ וגם מורי דרך לסיוריהם בירושלים ובסביבתה ובמפעל ההתיישבות. שמותיהם וכתובותיהם של התיירים הועברו לנציגי הקרנות הציוניות (קק"ל וקרן היסוד) בארצות השונות לצורך גיוס תרומותיהם לאחר ביקורם בארץ.⁴

עד שנת 1930 לא חרגו פעולות הלשכה מהכוונתם של התיירים המסיירים בארץ לביקורים במקומות המשקפים את המפעל הציוני בארץ-ישראל ומהפצת מידע על הציונות, על המפעל הציוני בארץ-ישראל ועל הקרנות הלאומיות - כל זאת במטרה לנצל את ביקורי התיירים להגדלת הכנסותיהן של הקרנות.⁵ בשנת 1930 החלה הלשכה לבחון דרכים לארגון פעולות הסברה בחו"ל כדי להביא להגדלת מספר היהודים המבקרים בארץ, שכן - כפי שקבע מנהל הלשכה באותה עת, ד"ר ורנר בלוך - 'אין איש מטיל ספק כיום בחשיבותה ובערכה הרב של תנועת התיירים, הן לגבי המפעל הציוני והן לגבי ההתפתחות הכללית של ארץ-ישראל'. הכוונה היתה להרחיב את היקף התיירות היהודית הן כדי לעודד את התייר לעלות ארצה בעתיד והן כמכשיר 'לחיזוק המשקיות היהודית בארץ על ידי פיתוח המקצועות שעל התיירות פרנסתם'.⁶ בפועל החלה לשכת המודיעין להרחיב את פעולותיה בשנת 1934, עם התגברותו של זרם התיירים שהגיעו ארצה ועם מינויו של ד"ר בלוך לתפקיד מנהל הלשכה. בעקבות יוזמותיו של ד"ר בלוך יצרה הלשכה קשרים עם בתי-מלון ועם מקומות מרגוע, דאגה לתיאום

2. עבודה ציונית במשך שנות 1921-1922: דוח של האכסקוטיבה הציונית לפני האספה הציונית השנתית בקרלסבד, [קרלסבד] תרפ"ב, עמ' 106-107.

3. דין-יחשבון האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס הי"ד, לונדון 1925, עמ' 31-32.

4. תזכיר ד"ר ורנר בלוך מיום 28.9.44, 'תפקידיה של לשכת המודיעין הציונית לתיירים והפיכתה למחלקת התיירות של המוסדות הלאומיים', אצ"מ 5/12957 KKL [להלן: תזכיר ורנר בלוך].

5. שם.

6. מכתב לשכת המודיעין הציונית לתיירים אל הלשכות הארציות של הקק"ל, קרן היסוד, ההסתדרויות הציוניות, האגודות והמשרדים הארץ-ישראליים מיום 14.2.30, אצ"מ 5/6387 KKL. וראה גם סיכום אספת באי-כוחם של המוסדות השונים שדנה בשאלת התיירות מיום 1.2.37, שם, 5/7703 KKL.

מועדי נסיעות עם שירותי האוטובוסים והמכוניות לנוחות התיירים ופעלה לקיבוע התעריפים בשירותי התחבורה. בהיבט פעלה הלשכה בדרכים שונות לעידוד הגעתם של תיירים זרים לארץ: חוזרי הסברה על ארץ-ישראל נשלחו למשרדי נסיעות ולמשרדי תיירות בין-לאומיים, והמשרדים הארץ-ישראליים של הסוכנות בארצות השונות ובאי-כוחן של הקק"ל ושל קרן היסוד באותן ארצות נתבקשו למנות פקידים שיעסקו בעידוד התיירות לארץ-ישראל ויתאמו את הביקורים מראש עם הלשכה, כך שהתיירים יידעו על דבר קיומה עוד בטרם הגעתם ארצה. בעקבות יוזמות אלו הגיעו ארצה קבוצות של מבקרים שאורגנו במשרדי הסוכנות בחו"ל, והלשכה דאגה להם במשך כל זמן ביקורם בארץ, בתוך שהיא נעזרת בשירותיה של חברת 'פל' [פלסטיין אקספרס] ללוידי ארץ-ישראל-מצרי, שרוב מניותיה היו בידי אפ"ק (על 'פל' ראה להלן). כמו כן פרסמה הלשכה באופן תדיר חוברות הסברה וספרי הדרכה לתיירים בשפות שונות, ואלה נשלחו למשרדי תיירות בין-לאומיים, למשרדים הארץ-ישראליים של הסוכנות ולבאי-כוחן של הקרנות. כל האמצעים הללו שימשו לעידוד התיירות לארץ-ישראל.⁷ המאורעות שהתרחשו באביב 1936 ומלחמת העולם השנייה, שפרצה שלוש שנים לאחר מכן, פגעו בתנועת התיירות הרגילה לארץ-ישראל ואילצו את לשכת המודיעין הציונית לתיירים לעסוק בתיירות פנים בלבד. ואולם, אותם מאורעות גם הביאו את הלשכה לבחון דרכים לעידוד תיירות החוץ. מחלקת העלייה של הסוכנות קיבלה על עצמה את משימת ארגון התיירות מארצות הגולה, ומשרדי המוסדות בחו"ל נתבעו לפעול לעידוד התיירות - בין השאר באמצעות מסירת אינפורמציה מרגיעה על המצב הבטחוני בארץ. נוסף על כך בדקה הלשכה כיצד ניתן לסייע לבעלי בתי-המלון, שרבים מהם נמצאו במצוקה לנוכח תנאי השעה.⁸ במקביל נקטה המחלקה למסחר ותעשייה של הסוכנות פעולות נמרצות לעידוד תיירות הפנים מתוך כוונה להגדיל את היקפה באופן ניכר, וזאת לא רק על רקע המאורעות והמלחמה אלא גם כהשקעה לעתיד. ברוח זו נטען כי '[...] אם נדע להשתמש בהזדמנות הטובה, שנתנה בזה לתיירות הפנימית ואם קיטנותינו, מלונינו ומפעלי התחבורה שלנו יצליחו לרכוש את הוקרתו ואת אהדתו של הנוסע, ישאר התייר בוודאי נאמן לארצו כמחוז חופשתו גם בשנים הבאות עת

7. מכתב ולטר טורנובסקי, מנהל 'פל ללוידי א"י ומצרי בע"מ', אל א' שמורק, מנהל המחלקה למסחר ותעשייה בסוכנות מיום 30.11.39, אצ"מ 8/215 S; תזכיר 'ראשי פרקים והערות להרצאה על תכנית לארגון ופתוח התיירות לארץ ישראל', ללא תאריך, שם; תזכיר 'לישכת המודיעין הציונית לתיירים בארץ ישראל - סקירה תמציתית מפעולותיה בתקופת 1939-1946', שם; תזכיר 'התיירות הא"י והפרובלימות שלה', ללא תאריך, לא ברור מי המחבר, אצ"מ 25/2659 S; מכתב בעניין לשכת המודיעין הציונית לתיירים והפיכתה למחלקת התיירות של המוסדות הלאומיים מיום 28.9.44, אצ"מ 49/649 S; מכתב הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל אל הלשכות הארציות של הקק"ל בעניין 'מחלקות לתיירות א"י' מיום 9.5.38, אצ"מ 5/9183 KKL. בעניין מדריכי התיירים שהפיצה הלשכה ראו: י' כץ, 'הציונות ושיווקה של ארץ-ישראל: מדריכי התיירים הציוניים בתקופת המנדט הבריטי', קתדרה, 97 (תשרי תשס"א), עמ' 85-116.

8. אספת באי-כוחם של המוסדות מיום 1.2.37 (לעיל, הערה 6), אצ"מ 5/7703 KKL; פרטיכל ועדת המשנה לטיפול בשאלת ארגון התיירות בארץ-ישראל מיום 7.1.38, אצ"מ 25/9183 S; חוזר מחלקת העלייה של הסוכנות מס' 2115/248/3550 מיום 25.4.38, אצ"מ 5/9183 KKL.

ששערי הארץ יפתחו שוב [...]'.⁹ מנתוני הסוכנות והממשלה מתברר כי ערב המאורעות הוצאו מארץ-ישראל כמיליון לא"י בעקבות נסיעותיהם של אזרחי הארץ לחו"ל. ההנחה היתה ששינוי בהרגלי הנופש של האוכלוסייה המקומית, שיביא את מרביתה לבלות את חופשתה בארץ, יוביל לחיסכון משמעותי בהון היוצא מהארץ. זה היה הרקע להקמת 'הוועד לעידוד התיירות' (וע"ת). בוועד זה, שהוקם ביוזמת התיירנים והסוכנות ובחסות המחלקה למסחר ותעשייה, היו חברים מוסדות וגופים שונים (רובם ככולם פרטיים) שהיה להם עניין בפיתוח תיירות הפנים.¹⁰

במהלך מלחמת העולם השנייה עסקו הלשכה והמחלקה המדינית של הסוכנות בסוג חדש של תיירות, שלא נצפה מראש: הכוונתם של חיילי צבאות הברית, נוצרים ויהודים כאחד, שבילו בארץ את חופשתם בתקופת המלחמה. מטרת פעילותן של המחלקה המדינית ושל הלשכה היתה הסברתית-פוליטית - הן ביקשו להציג את הישגי התנועה הציונית ואת מפעלה בארץ וליצור 'דעת קהל' אוהדת בקרב החיילים, בהנחה שזו בוודאי תשפיע על היחס לצינונות בארצות מוצאם. ד"ר בלוך ציין כי [...] לארץ ולתנועה הציונית ניתנה הזדמנות בלתי חוזרת להשפיע על התיירים האלה לטובתינו; הזדמנות לאפשר לאורחים לראות במו עיניהם את יצירתנו ולהכיר את שאיפתינו [...]'.¹¹ ואמנם, במהלך המלחמה עברו דרך משרדי הלשכה בירושלים, בתל-אביב ובחיפה כ-210 אלף חיילים מארצות שונות - אנגליה, קנדה, דרום-אפריקה, ניו זילנד, אוסטרליה, אמריקה, פולין, יוגוסלביה, יוון, בלגיה וצרפת. לדברי ד"ר בלוך, הלשכה דאגה לטפל בחופשתם המלאה או החלקית של חיילים בודדים או של קבוצות [...] באותם המקומות שמומנו על ידינו ושבהם היינו מעוניינים מבחינת התעמולה הציונית. בילוי זה היה מלווה הסברה בין על ידי מדריכים משלנו ובין על ידי אנשים מן היישוב הא"י הקשורים אתנו בשטח זה [...] את העבודה הזאת הוצאנו לפועל כמו משרד תיירות לאומי-מסחרי שהקפו הפיננסי היה גדול [...] חומר הסברתי הופץ בכמויות ניכרות וכן נערכו מפעם בפעם הרצאות ופעולות אחרות [...]'.¹² עוד ציין בלוך כי [...] תכניות הסיורים שעובדו על ידינו כללו את המקומות ההסטוריים וכן מפעלי חקלאות ותעשייה עבריים. התכניות הוכנו במיוחד במטרה לאפשר לאורחים לראות ולהכיר את מפעלנו ולשמוע הסברות מתאימות [...]'. כ-60 אלף חיילים זכו לאירוח בקיבוצים ובמושבי העובדים לתקופה של שלושה ימים לפחות ללא כל תשלום.¹³

9. ידיעות וע"ת (הוועד לעידוד התיירות), 1 (16.6.40), אצ"מ 8/215.
10. שם; פרטיכל מס' 2 של ישיבת הוועד לעידוד התיירות מיום 27.5.40, אצ"מ 8/215; דין-וחשבון על פעולות המזכירות של וע"ת, ללא תאריך, שם.
11. מכתב ד"ר ורנר בלוך, מנהל לשכת המודיעין הציונית לתיירים, אל ד"ר שמורק מיום 27.10.42, המסכם את פעולות לשכת המודיעין הציונית בשנת תש"ב, אצ"מ 8/215.
12. תזכירו של ד"ר ורנר בלוך מיום 28.9.44, 'תפקידיה של לשכת המודיעין הציונית לתיירים והפיכתה למחלקת התיירות של המוסדות הלאומיים', אצ"מ 5/12957.KKL. וראה גם: 'לשכת המודיעין הציונית לתיירים בארץ-ישראל, סקירה תמציתית מפעולותיה בתקופת 1945-1939', מיום 6.5.46, אצ"מ 5/14281.KKL.
13. שם.

ואכן, המוסדות השיגו במידה רבה את מטרתם בהכוננת 'התיירות הצבאית'. לדברי ד"ר בלוך:

[...] מתבוללים הפכו לציונים; אנשים שלא ידעו ולא שמעו על תנועתנו והתפתחות הארץ למדו להכירן ויצאו מכאן כאוהבי ציון [...] האורחים התרשמו מאד מבלוי חופשתם במשקים והפיצו את רשמיהם בין החברים בגדודיהם בכל המזרח התיכון עד כי כיום הדרישות מצד האורחים לצאת ולהתארח בקיבוצים עולות על האפשרויות שבידינו [...] מכתבים לרוב שנתקבלו מקצינים, קצינות, חיילים וחיילות, מעידים על הרושם שהארץ ומפעלינו משאירים על האורחים. קיבלנו קטעים מעיתונות חו"ל בהם משבחים ומהללים נוצרים במאמרים מיוחדים את היישוב היהודי ומפעלו [...] יודעים אנו כי טיפולנו באורחים נשא פרי ונתן עזרה גדולה לתנועתנו ולקרנות. ד"ר טראוב, שליחה הנוכחי של קרן היסוד באוסטרליה, הדגיש לא פעם את חשיבות הטיפול בצבא בארץ לגבי פעולות הקרנות ופנה למחלקה המדינית בבקשות להמליץ בפני קציני צבא גבוהים שחזרו מכאן לאוסטרליה שיסייעו לו במגבית שם. אנו יודעים שקצינים אלו נענו ברצון לבקשה זו [...]¹⁴

בעקבות 'התיירות הצבאית' החלה תנופה גדולה של פיתוח בכל ענף התיירות בארץ. גם תיירות הפנים והתיירות מארצות המזרח התיכון, שצמחו בתקופת המלחמה על רקע תנאי השעה, תרמו להתפתחותו של הענף והעידו אף הן על הפוטנציאל העצום הטמון בו כמקור הכנסה לכלכלת הארץ. על רקע התפתחויות אלה, ולנוכח גידולו הניכר של היישוב היהודי ושל מספר היישובים היהודיים מאז פתחה לשכת המודיעין הצינונית את שעריה (מכ־130 אלף נפש ב־1925 ל־550 אלף ב־1944), העלה ד"ר בלוך בקיץ 1944 את ההצעה להפוך את הלשכה למחלקת התיירות של המוסדות - הצעה שפירושה היה הרחבה ניכרת של מעורבות הממסד הצינוני בענף התיירות. בין היתר הציע ד"ר בלוך שהמחלקה תעסוק בתפקידים הבאים: ניהול פעולות הסברה וחינוך הציבור להתנהגות שתותיר בתייר רושם טוב ממגעיו השונים עם האוכלוסייה; פתיחתם של קלובים לתיירים שבמסגרתם ייפגשו התיירים עם תושבי הארץ; דירוג בתייהמלון ופרסומם; הצגת האינטרסים של ענף התיירות לפני קובעי המדיניות במוסדות המופקדים על פיתוח דרכי התחבורה היבשתיות, הימיות והאוויריות; פיתוח אתרי המרגוע וההבראה במטרה להביא את התייר להאריך את תקופת שהותו בארץ; פיתוח היערות הקיימים וניצולם למטרות התיירות; ייזום כינוסים ואירועים שימשכו תיירים מן הארץ ומן העולם - בעיקר כינוסים בין־לאומיים בנושאים יהודיים, וזאת תוך כדי ניצול היתרון היחסי שיש לארץ־ישראל בתחום זה. עוד הציע בלוך כי המחלקה תדאג להקמתן של אכסניות נוער ושל לשכות מודיעין לתיירים, וכי תקים גם משרדים בחו"ל שתפקידם יהיה להפיץ מידע על הארץ. הוצע כי את המידע עצמו תספק המחלקה, שמתפקידה יהיה להכין פרסומים מיוחדים לתיירים - פרסומים שיכללו, בין היתר, תוכניות סיורים שבביל תיירים מסוגים שונים, מידע

14. מכתב ד"ר ורנר בלוך אל ד"ר שמורק (לעיל, הערה 11), אצ"מ 8/215.S.

על בתי-המלון, לוחות של מועדי התחבורה וכן הלאה.¹⁵ ואולם, בסופו של דבר לא יצאה ההצעה להקים את מחלקת התיירות לפועל.

בכל אותן שנים היו המוסדות הלאומיים קשורים בדרך נוספת לענף התיירות בארץ - באמצעות חברת 'פל ללויד ארץ-ישראל-מצרי בע"מ', שהוקמה כחברת בת של בנק ההסתדרות הציונית, אפ"ק. חברה זו תפקדה כסוכנות נסיעות מסחרית לכל דבר. היא טיפלה במרבית התיירים היהודים וקיבלה לידיה את משימת ארגונם של ועידות ציוניות, של אירועים ציוניים בין-לאומיים כמו המכביות ושל הסעות חברי ההסתדרויות הציוניות בגולה. 'פל' גם דאגה לכל הקשור בנסיעותיהם של חברי הנהלת הסוכנות ושל חברי הוועד הפועל הציוני לשיבות ולקונגרסים. לאחר סדרת כשלונות שגרמו [...] אפילו להתיאשות גמורה מעצם הרעיון של אפשרות קיום של מוסד כזה ו[ל]הצעה למכור אותו בעד פרוטות למחלקת העליה של הסוכנות [...]', עלתה החברה בניהולו של ולטר טורנובסקי על דרך המלך וזכתה למוניטין. ב-1939 היו ברשותה משרדים בלונדון, בירושלים, בתל-אביב, בחיפה, ברחובות, בפתח-תקווה ובנתניה.¹⁶

ועדת התיכון והדיונים הראשונים באפשרות פיתוחם של מקומות המרפא (בלנאולוגיה)

ועדת התיכון (תכנון) הוקמה ביוזמת הנהלת הסוכנות בקיץ 1943. כינונה היה קשור ביוזמת הרקונסטרוקציה שעליה הכריזו הבריטים כמה חודשים קודם לכן, ובנכונתם לעסוק בגיבוש תוכניות לפיתוחה של ארץ-ישראל בתקופה שלאחר המלחמה. תוכניותיהם של הבריטים נועדו להתבצע במסגרת מדיניות הספר הלבן, שהטילה מגבלות רבות על היישוב היהודי, ובהן הפסקת העלייה, גזרות הקרקע וקביעת מעמדם של היהודים כמיעוט לצמיתות. ההנהגה הציונית, ששנה קודם לכן, בוועידת בילטמור, תבעה לפתוח את שערי הארץ לעלייה יהודית המונית ולכונן בתוכה קהילה יהודית עצמאית, שללה כל סיכוי להשתתפותה בעיבוד תוכנית לפיתוח הארץ במסגרת מדיניות הספר הלבן. תחת זאת החליטה על הקמת ועדה עליונה לתכנון, שתפקידה יהיה לעבד תוכניות שתאפשרנה את קליטתה של עלייה המונית בארץ-ישראל לאחר המלחמה ואת 'יישוב אדמותיה השוממות והפרחת הארץ לטובת כל תושביה'.¹⁷ את הגשתן של התוכניות התכונה הנהלת הסוכנות לתבוע בעתיד מממשלת ארץ-ישראל.

15. אצ"מ KKL 5/12957 (לעיל, הערה 4).

16. תזכיר 'התיירות הא"י והפרובלמות שלה' (לעיל, הערה 7), אצ"מ S 25/2659 - משם הציטוט, וראה מכתבו של ולטר טורנובסקי אל אמיל שמורק מיום 13.12.39, אצ"מ S 25/2659; מכתב ורנר בלוך אל שמורק מיום 25.10.43, שם, S 40/284/1.

17. ועדת התיכון, טיוטה לדוח הקונגרס מיום 6.10.46, אצ"מ S 40/232/1; דין וחשבון על הפעולות בשנים ת"ש-תש"ו, מוגש אל הקונגרס הציוני הכ"ב, באזל, כסלו תש"ו, בהוצאת הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, עמ' 345-347; מכתב הופיין ואחרים אל המזכיר הכללי של הסוכנות מיום 28.5.43, אצ"מ S 40/232/2; מכתב הופיין ואחרים אל הנהלת הסוכנות מיום 23.5.43, שם; הצעת הנהלת הסוכנות בדבר תוכניות הפיתוח מיום 5.7.43, שם, S 44/509 (משם הציטוט); הכרזת הוועד הפועל הציוני מיום 11.7.43.

ועדת התיכון וועדות המשנה שלה פעלו במשך למעלה משנתיים. בראש ועדת התיכון העליונה עמד דוד בן-גוריון, וחבריה היו גזבר הסוכנות, אליעזר קפלן, מנכ"ל אפ"ק, אליעזר הופיין, וראש המחלקה למסחר ותעשייה בסוכנות, ד"ר אמיל שמורק. מזכירות הוועדה כללה חוקרים בכירים במכון לחקר הכלכלה שליד הסוכנות היהודית. הוועדה העליונה עסקה בעיקר בענייני קרקע, מים והון, ואילו ועדות המשנה, שבהן שותפו מומחים ונציגי הסקטורים השונים, דנו בנושאי תעשייה, שיכון, תחבורה, ימאות, תכנון פני הארץ, מסחר, תיירות ועוד. דיוני הוועדה העליונה וועדות המשנה תרמו בסופו של דבר לגיבושן של תוכניות הסוכנות לקליטת מיליון יהודים בארץ-ישראל ולקליטה מיידית של מאה אלף עולים - תוכנית שהוצגה, בין היתר, לנשיא ארצות-הברית הארי טרומן בקיץ 1946.¹⁸

בישיבתה השנייה של הוועדה העליונה, שהתקיימה באמצע אוקטובר 1943, הוחלט על תחומי המשנה השונים שבהם תעסוק הוועדה וכל חבר הופקד על כמה מהם. תחום התיירות הופקד בידיו של ד"ר אמיל שמורק (שהופקד גם על תחומי המסחר והחרושת).¹⁹ זה האחרון החליט להתמקד תחילה באפשרות פיתוחם של מקומות המרפא בארץ-ישראל. באותה עת היו בארץ-ישראל שלושה מקומות מרפא - בחמי טבריה, באל-חמה ובקליה - אך רק זה הראשון נחשב מסודר יחסית.²¹ במטרה לבדוק את אפשרות פיתוחם של מקומות המרפא זימן שמורק להתייעצות כמה מחברי הוועדה שהיו מצויים בתחום זה, ואלה דנו בנושא בפרוטרוט בשתי ישיבות שנערכו בשלהי 1943 ובתחילת 1944.²⁰ עוד קודם לכן פנה שמורק לוולטר טורנובסקי, שניהל אז את החברה הפרטית 'תור' לפיתוח התיירות בע"מ, וביקש ממנו לסייע לו בחיבור תזכיר על כושר הקליטה של ענף התיירות בארץ-ישראל.²²

מסקנות ההתייעצות בסוגיית מקומות המרפא קבעו כי ארץ-ישראל אכן ברוכה במשאבי מרפא טבעיים, '[...] המצדיקים בהחלט את ניצולם והטיפול בהם [...]'. בין המשאבים הללו צוינו במיוחד חופי הים, אקלימה המיוחד של הארץ, מעיינותיה החמים והמינרלים שבה ותכונותיו המיוחדות של ים המלח. על סמך מסקנות אלה קבעו החברים כי טיפול שיטתי של המוסדות הלאומיים בפיתוחם של מקומות המרפא בארץ יוכל לתרום רבות בשלושה תחומים: '[...] כענף משקי חשוב; כמקשר בין יהדות הגולה וארץ ישראל - כי יש לקוות שיהודים

- אצ"מ 40/232/2 S; פרוטוקול התייעצות בענייני הוועדה לריקונסטרוקציה מיום 9.8.43, אצ"מ 53/1786 S; פרוטוקול ועדת התיכון מיום 18.10.43, אצ"מ 25/10874 S.
18. ועדת התיכון, טיוטה לדו"ח הקונגרס מיום 6.10.46, אצ"מ 40/232/1 S; דין וחשבון על הפעילות בשנים ת"ש-תש"ו, מוגש אל הקונגרס הציוני הכ"ב, באזל, כסלו תש"ז, הסוכנות היהודית ירושלים תש"ז, עמ' 342-347; פרוטוקול ישיבת ועדת התיכון מיום 18.10.43, אצ"מ 25/10874 S.
19. שם.
20. תזכיר פירוש נושאי המשנה שבטיפולה של ועדת התיכון מיום 18.10.43, אצ"מ 25/5947 S; תזכיר הכנת תכנית העבודה של ועדת התיכון מיום 23.1.44, אצ"מ 40/116 S.
21. תזכיר פרוט נושאי המשנה שבטיפולה של ועדת התיכון מיום 18.10.43, אצ"מ 25/5947 S.
22. מכתב טורנובסקי אל קפלן מיום 25.8.43, אצ"מ 40/237/2 S; מכתב טורנובסקי אל אליהו אפשטיין מיום 30.8.43, אצ"מ 25/2659 S; תזכיר טורנובסקי על 'המחקר על פיתוח התיירות לענף כלכלי אחרי המלחמה' מיום 1.8.43, שם.

מהגולה יתרגלו אחרי המלחמה לחפש ריפוי והבראה בארץ-ישראל באם ימצאו כאן את התנאים לכך; כמקומות מרפא לתושבי הארץ והארצות הסמוכות שלא יצטרכו לצאת למקומות מרפא בחו"ל [...]'.²³ שמורק העריך כי אלפי יהודים יוצאים את הארץ מדי שנה למקומות מרפא בחו"ל. פיתוחם של מקומות המרפא המקומיים היה אפוא בעל חשיבות כלכלית-משקית ממדרגה ראשונה, שכן עשוי היה להביא להישארותם של אותם אזרחים בארץ ולהסתייעותם במקומות אלה.²⁴

בדיוני הוועדה הודגש כי מתפקידה של ממשלת ארץ-ישראל לפתח את התשתיות למקומות המרפא, אך צוין כי מאחר שאין לצפות ליוזמה שכזאת בזמן הקרוב, על המוסדות הלאומיים ליטול יוזמה זו ולשתף בה את בעלי ההון הפרטי.²⁵ חברי הוועדה המליצו להפקיד את משימת פיתוחם של מקומות המרפא בידי ועדה מרכזית מיוחדת, שתהיה משותפת לסוכנות ולוועד הלאומי. עוד הומלץ כי פעולות הוועדה יתמקדו בשלושה מסלולים: מדעי, ארגוני, ומשקי. במסלול הראשון אמורה היתה הוועדה לאסוף את כל החומר המדעי הקשור לתחום וליזום מחקרים מפורטים במטרה לאתר את מקומות המרפא ולעמוד על סגולותיהם הרפואיות. במסלול השני אמורה היתה הוועדה להקים מועצה ארצית למקומות מרפא ולשתף בה, בין היתר, את באי-כוחם של המוסדות הלאומיים, של ההסתדרות, של קופת חולים, של הרשויות המקומיות ושל המכון לחקר הכלכלה של הסוכנות. עוד הומלץ כי תוקם אגודה של מקומות המרפא עצמם, וכי ועדת התיירות המרכזית תנהל משא-ומתן עם הממשלה בדבר הכרה במקומות מרפא והענקת זכויות מיוחדות למקומות אלה, תפקח על מקומות המרפא ותגן על האינטרסים של הצרכנים. במסלול השלישי אמורות היו להינקט פעולות לפיתוחם ולשכלולם של מקומות המרפא עצמם, ובהן השקעת משאבים בהקמת מרכזי בילוי ושעשועים בסביבת מקומות המרפא, בפיתוח הייעור והנוף הטבעי בסביבתם, בשכלול התעבורה אליהם, בפרסומם ובשיווקם.²⁶

על רקע מסקנות אלו, שאותן העביר שמורק לבן-גוריון, ועל רקע תזכירו של טורנובסקי בנושא ענף התיירות בארץ-ישראל²⁷ (תזכיר שיידון בהרחבה בהמשך) המליץ שמורק להמשיך ולקדם את הפעולות לפיתוח מקומות המרפא ולפיתוח ענף התיירות בכלל במסגרת ועדת משנה מיוחדת שתכונן ועדת התיכון.²⁸ ואכן, כחצי שנה לאחר מכן, באוגוסט 1944, החליטה ועדת התיכון העליונה על הקמת ועדת משנה לתיירות ובלנאולוגיה, וקבעה כי '[...] מתפקידיה

23. מכתב ד"ר נואק אל ד"ר שמורק מיום 24.1.44, אצ"מ 8/215 - משם הציטוטים. וראה גם פרוטוקול מהישיבה בשאלת מקומות מרפא בארץ-ישראל שהתקיימה ביום 24.12.43 במשרדו של ד"ר שמורק, שם.

24. מכתב ד"ר שמורק אל בן-גוריון מיום 30.1.44, אצ"מ 8/848.

25. פרוטוקול מהישיבה בשאלת מקומות המרפא בארץ-ישראל שהתקיימה ביום 24.12.43 במשרדו של ד"ר שמורק, אצ"מ 8/215.

26. ראה לעיל, הערה 23.

27. תזכיר טורנובסקי על 'המחקר על פתוח התיירות לענף כלכלי אחרי המלחמה' מיום 1.8.43, אצ"מ 25/2659.

28. פרוטוקול מהישיבה בשאלת מקומות המרפא בארץ-ישראל שהתקיימה ביום 24.12.43 במשרדו של ד"ר שמורק, אצ"מ 8/215; מכתב ד"ר שמורק אל בן-גוריון מיום 30.1.44, אצ"מ 8/848.

לדון ולהציע הצעות מתאימות בשאלות ארגון התיירות והבלניאולוגיה בארץ ישראל, ביחוד במסגרת של עליה המונית [...]'.²⁹

הוועדה לתיירות ובלניאולוגיה והפרוגרמות לפיתוח ענפים אלה

ועדת המשנה לתיירות ובלניאולוגיה מנתה 17 חברים, שנחשבו מומחים בתחומים אלה ובתחומים הנושקים להם. עם חבריה נמנו מנהלי חברות תיור, מורה דרך, מנהלי חברות פיתוח עירוניות, מנהל לשכת המודיעין הציונית לתיירים, חבר מהתאחדות בעלי בתי-המלון, חברים מחברות האוטובוסים, מנהלי קליה, חמי טבריה והאיגוד לפיתוח הכרמל, מרכז בתי-ההבראה של ההסתדרות, נציג קופת החולים הכללית, המפקח הרפואי של הוועד הלאומי, חבר מההסתדרות הרפואית העברית וחבר מ'הדסה'. בראש הוועדה עמד שלמה יפה. נציין כי ועדה זו, כמו ועדות המשנה האחרות של ועדת התיכון, לא הורכבה מנציגי ארגונים אלא מאישים ומומחים שמונו באופן אישי.³⁰ בישיבתה הראשונה, שהתקיימה בנובמבר 1944, הוחלט לחלקה לשתי תת-ועדות. האחת, בראשותו של ולטר טורנובסקי, אמורה היתה לעסוק בנושא התיירות בלבד, והשנייה, בראשותו של מנהל חמי טבריה, י' ברין, אמורה היתה להתמקד בתחום הבלניאולוגיה.³¹

מליאת ועדת המשנה לתיירות ובלניאולוגיה ערכה שלוש ישיבות בלבד - בשלהי 1944 ובתחילת 1945.³² משתתפי הישיבה הראשונה קידמו בברכה את עצם הקמתה של הוועדה ואת כוונת המוסדות לעשות להטבת תנאיו של היישוב היהודי באמצעות פיתוחו של ענף שעד

29. מכתב ד"ר אוריין אל בן-גוריון, קפלן, הופיין, בונה, הורביץ ומרגלית, אצ"מ 40/284/1; הצעת שמורק בישיבת ועדת התיכון מיום 21.8.44 להקים את ועדת התיירות שתטפל גם בבתי-המרפא, אצ"מ 25/10874; מכתב בן-גוריון בתוקף תפקידו כיושב-ראש ועדת התיכון אל ועד לשכת המודיעין הציונית לתיירים מיום 12.11.44, אצ"מ 8/848 (משם הציטוט).

30. מכתב ד"ר אוריין אל בן-גוריון, קפלן, הופיין, בונה, הורביץ ומרגלית, אצ"מ 40/284/1; רשימת חברי ועדת המשנה לתיירות, שם; מכתב ד"ר שמורק אל חברי תת-הוועדה לענייני התיירות והבלניאולוגיה, אצ"מ 8/848; רשימת חברי תת-הוועדה לענייני התיירות והבלניאולוגיה, שם; מכתב בראון אל שמורק מיום 25.10.44, שם; מכתב לשכת המודיעין הציונית לתיירים אל הנהלת הסוכנות מיום 31.10.44, אצ"מ 49/649; מכתב בן-גוריון אל לשכת המודיעין הציונית לתיירים מיום 12.11.44, אצ"מ 8/848; מכתב ראשי ענף בעלי הקפה, המסעדות והנקניקיות אל ד"ר שמורק מיום 17.1.45, שם; מכתב שמורק אל ראשי ענף בעלי הקפה, המסעדות והנקניקיות מיום 26.1.45, שם (משם הציטוט); מכתב שמורק אל שלמה יפה מיום 7.12.44, שם; מכתב הארגון הכללי של המעמד הבינוני בארץ-ישראל אל ד"ר שמורק מיום 30.1.45, שם.

31. הרכב ועדת המשנה לענייני התיירות והבלניאולוגיה, אצ"מ 8/848; פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה לענייני התיירות והבלניאולוגיה מיום 15.11.44, אצ"מ 40/284/1.

32. ראה לעיל, הערה 31. וראה גם פרוטוקול ישיבת המליאה של הוועדה לענייני התיירות והבלניאולוגיה מיום 21.12.44, אצ"מ 8/848; פרוטוקול ישיבת המליאה של הוועדה לענייני תיירות ובלניאולוגיה מיום 9.1.45, אצ"מ 40/284/1.

עתה הוזנח ושעשוי לתרום רבות לשיפור כלכלת הארץ. באותה ישיבה ביקש שמורק מהחברים למקד את דיוניהם בשאלות הבאות: כיצד ניתן להגדיל את מספר התיירים המבקרים בארץ, ובמיוחד את מספר היהודים שבהם; כיצד להביא את התיירים להאריך את זמן שהייתם בארץ; באילו דרכים ניתן לפתח את תיירות הפנים [...] ומה לעשות כדי למנוע בעד נסיעות המוניות לחוץ לארץ ולהוציא שם סכומים גדולים, כפי שזה היה נהוג בעבר [...] בהשוואה לתיירות לארץ-ישראל היה המאזן שלילי באופן רציני [...]'; כיצד ניתן לפתח ולנצל את מקומות המרפא; ומהן אפשרויות קליטתם של העולים החדשים בענפי התיירות והבלנאולוגיה.³³ התפתרותו של יושב-ראש הוועדה לתיירות ובלנאולוגיה, שלמה יפה, ומספרם הקטן של המשתתפים בשתי הישיבות האחרונות הקשו על הוועדה לבצע את עבודתה באופן מסודר,³⁴ אך בסופו של דבר הציגו חברי הוועדה כמה פרוגרמות מרכזיות לפיתוח התיירות והבלנאולוגיה. את הפרוגרמה המרכזית לפיתוח ענף התיירות הציג ולטר טורנובסקי. פרוגרמה זו התבססה בעיקרה על תזכירו 'פיתוח התיירות לענף כלכלי אחר המלחמה', שהוכן לבקשתו של אמיל שמורק בקיץ 1943.³⁵ טורנובסקי, שהיה מעורה היטב בנבכי הענף בארץ ובעולם ומועד לתמורות שעשויות לחול בו לאחר המלחמה, הציב כיעד עיקרי את שינוי מבנה התיירות בארץ-ישראל 'מתיירות הסיור' ל'תיירות המרגוע והשעשועים'. הוא סבר כי שינוי מבני זה הוא שיביא לגידול ניכר במספר התיירים ולהארכה ניכרת של זמן שהייתם בארץ, וכי פועל יוצא מכך יהיה גידול של ממש בהכנסות מן הענף, שיאפשר, בין היתר, להרחיבו ולרתמו למשימת קליטתה של העלייה החדשה. התוכנית צפתה כי במסגרת שינויה המבני של תיירות ארץ-ישראל תפותח גם תיירות הפנים, וכי פיתוחה יביא לצמצום ניכר במספר היוצאים לחו"ל למטרות תיירות. כפי שנראה בהמשך, המלחמה ותוצאותיה יצרו בסיס אופטימלי להצלחת השינוי המבני. שינוי זה חייב אמנם שיתוף פעולה עם הממשלה ובמידה מסוימת גם עם הסקטור הערבי, אך המוסדות הלאומיים נדרשו לא רק להשקיע משאבים אלא גם להיות היוזמים והדוחפים, מניעי גלגל השינוי, בלא להתנות את צעדיהם בנקיטת צעדים מקבילים מצד הממשלה.

33. פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה לענייני התיירות והבלנאולוגיה מיום 15.11.44, אצ"מ 40/284/1 S.
34. פרוטוקול ישיבת המליאה של הוועדה לענייני תיירות ובלנאולוגיה מיום 21.12.44, אצ"מ 8/848 S; מכתב שלמה יפה אל ד"ר שמורק מיום 1.1.45, שם; פרוטוקול ישיבת המליאה של הוועדה לענייני תיירות ובלנאולוגיה מיום 9.1.45, אצ"מ 40/284/1 S; מכתב שלמה יפה אל ד"ר שמורק מיום 28.1.45, אצ"מ 8/848 S; מכתב מאת ד"ר שמורק אל שלמה יפה מיום 31.1.45, שם; מכתב מזכיר המחלקה למסחר ותעשייה אל חברי הוועדה לתיירות ובלנאולוגיה מיום 27.9.45, אצ"מ 8/848 S.
35. מכתב טורנובסקי אל קפלן מיום 25.8.43, אצ"מ 40/237/2 S; מכתב טורנובסקי אל אליהו אפשטיין מיום 30.8.43, אצ"מ 25/2659 S; תזכיר טורנובסקי על 'המחקר על פתוח התיירות לענף כלכלי אחרי המלחמה' מיום 1.8.43, אצ"מ 25/2659 S; פרוטוקול ישיבת המליאה של הוועדה לענייני תיירות ובלנאולוגיה מיום 21.12.44, אצ"מ 8/848 S; פרוטוקול ישיבת המליאה של הוועדה לענייני תיירות ובלנאולוגיה מיום 9.1.45, שם; מכתב ד"ר כנורי אל ולטר טורנובסקי מיום 7.5.45, אצ"מ 8/848 S; מכתב מזכיר המחלקה למסחר ותעשייה אל חברי הוועדה לתיירות ובלנאולוגיה, שם.

לפי ניתוחיו של טורנובסקי, 'תיירות הסיור', שאפיינה את התיירות מחו"ל עד פרוץ המלחמה, התבטאה בביקורי בזק שערך התייר בארץ-ישראל לאחר ביקורו במצרים - יעדו העיקרי והמקום שבו בילה את עיקר זמנו. [...] באורח זה, ציין טורנובסקי, 'נשארה ארץ-ישראל כעין פרבר טיולים של התיירות המצרית [...]'. מסלול הסיור בארץ הושפע מיעדיהם הפוליטיים והדתיים של גורמי הדת הנוצריים ושל ההסתדרות הציונית, וכפי שטען טורנובסקי, [...] בעיני שתיהן [גורמי הדת הנוצריים וההסתדרות הציונית] היה התייר יצור שיש להשפיע עליו בכיוון מסוים [...]. מאחר שהממשלה לא השקיעה בפיתוח התיירות בארץ לא ניתן היה להציע לתיירים אפשרויות תיור נוספות מלבד תיירות הסיור. המרגוע, הבילוי והשעשועים היו פעילויות שאותן בחר התייר לעשות במקום אחר. טורנובסקי אמנם מצא כי עד המאורעות היה מספר התיירים שהגיעו ארצה דומה למספר התיירים שביקרו במצרים, אך עם זאת גילה כי במצרים שהה התייר בממוצע 12 יום ואילו בארץ-ישראל - חמישה ימים בלבד. ההבדל בין הוצאותיהם הממוצעות של התיירים במצרים להוצאותיהם בארץ בלט עוד יותר - במצרים הוציאו התיירים סכומים שהיו גדולים כמעט פי 3.5 מאלה שהוציאו בארץ. זאת ועוד, טורנובסקי מצא כי חלקו של היישוב היהודי בהכנסות מתיירות החוץ היה הקטן ביותר בהשוואה להכנסותיהם של שאר המגזרים מענף זה, שכן מטבע הדברים הוקדש חלק עיקרי של הסיירות לאתרים דתיים והיסטוריים, 'וכל המקומות הללו היו ברשות הערבים'. לפי טורנובסקי, מספרם של היהודים שהועסקו בבתי-המלון בירושלים (שם שהה התייר 60-70 אחוז מזמן שהותו בארץ) היה מצומצם ביותר. רק במלון אחד מבין חמשת בתי-המלון הגדולים בעיר - מלון שהכיל 60 מיטות - היו כל העובדים יהודים. במלון נוסף, שהכיל 250 מיטות, רק חמישה אחוזים מן העובדים היו יהודים, ואילו שלושת בתי-המלון הגדולים האחרים לא העסיקו יהודים כלל. מבין 200 מורי הדרך המורשים שהדריכו תיירים בירושלים, בנצרת ובבית-לחם רק 13 היו יהודים. ההכנסות מדמי כניסה לאתרים זרמו אף הן, רובן ככולן, לידיהם של לא-יהודים. בהיבט זה ברור כי [...] בנין הארץ העברי המחודש [קרי - 'אתרי התיירות הציוניים', י"כ] לא יוכל לעולם להתחרות במקומות הקדושים שבארץ כנקודת משיכה לתיירות הסיור [...].

כאמור, טורנובסקי סבר כי רק שינוי מבני של הענף מתיירות סיור לתיירות מרגוע ושעשועים - שינוי שיושג תוך כדי ניצול התמורות שיתרחשו בענף עם קץ המלחמה - הוא שיביא להרחבתו של הענף ולהגדלת חלקו של המגזר היהודי בהכנסות ממנו. הניסיון העשיר שצברה ארץ-ישראל בתקופת המלחמה בתחום התיירות, ובעיקר בתחום המרגוע והשעשועים, עורר תקוות רבות לפיתוח הענף בתקופה שלאחר מכן. כאמור, בתקופת המלחמה הפכה ארץ-ישראל למוקד תיירות המרגוע והשעשועים של חיילי בעלות הברית, והיישוב היהודי נטל את החלק העיקרי מהכנסותיו של ענף זה. גם מבקשי המרגוע מארצות המזרח התיכון, שבימים כתיקונם מצאו את מבוקשם באירופה, המירו את היבשת השרויה במלחמה בארץ-ישראל. טורנובסקי ציין כי [...] תייר זה שוהה בה [בארץ-ישראל] בניגוד לחופשן הארץ-ישראלי, שבועות רבים [...]. במסגרת תיירות מרגוע זו מארצות המזרח התיכון 'גילה' התייר המזרחי גם את תל-אביב. כפי שציין טורנובסקי, [...] במקומות רבים בעירק וסוריה מכונה היא

"פריס בזעיר אנפין". אחד הגורמים להתפתחות זו הוא מעמדה של ארץ-ישראל כמרכז האופנה במזרח התיכון בתקופת המלחמה. עד מה עשוי גורם מעין זה להכריע בענף התיירות תוכיח חשיבותה של האופנה הפריסאית להתפתחות התיירות בצרפת [...]. בתקופת המלחמה גם הצטמצם מאוד מספרם של היוצאים לחופשות בחו"ל, שכן המלחמה אילצה את בני הארץ למצוא את מקומות המרגוע בתוכה. על-פי חישוביו של טורנובסקי, בתקופות הקיץ של אותן שנים הוציאו התיירים בני הארץ 1.25 מיליון לא". בעת המלחמה גם התרחב היקפה של תיירות הפנים החורפית, כשהעיר טבריה משמשת יעד מרכזי למבקשי המרגוע.

יעדי תוכניתו של טורנובסקי לתקופה שלאחר המלחמה היו הגדלת מספר התיירים מן הארצות שמעבר לים ומן המזרח התיכון לכדי 65 אלף איש לשנה, והארכת משך שהותם הממוצע בארץ לעשרה ימים - פי שניים ממשך שהותם בארץ בתקופה שלפני המלחמה. יעד נוסף היה קשור לתיירות היוצאת. הכוונה היתה לצמצמה עד כדי מחצית בהשוואה לתקופה שלפני המלחמה, ולהעמידה על סך שנתי של 7500 נפש בלבד. בסך הכול הועמד יעד התיירות הפנימית על 36 אלף נופשים לשנה. הצבתם של יעדים אלו התבססה על כמה הנחות: ראשית, טורנובסקי הניח כי לאחר המלחמה תגבר בעולם האנגלו-אמריקני השאיפה לצאת לנסיעות תיור, שלא התאפשרו בשנות המלחמה, ומאחר שמרביתה של אירופה אינה מתאימה לתיירות מרגוע תעלה חשיבותם של המזרח התיכון ושל ארץ-ישראל כיעד לתיירות שכזאת. הנחתו השנייה של טורנובסקי היתה כי ' [...] רבים ישאפו לבקר בשדות הקרב שבאזור הים התיכון ועל קברי הנפשות היקרות להם, ואגב כך ודאי לא יפסחו על ארץ-ישראל, ולו גם מטעמים דתיים בלבד בזכות המקומות הקדושים שבה [...]. 'שלישית, טורנובסקי הניח כי העולים החדשים יזכו בוודאי לביקורי קרובים, בין היתר לנוכח המקום המרכזי שתפסה ארץ-ישראל בעולם היהודי בעטיה של המלחמה. ההנחה הרביעית היתה שהיקפי התיירות מהמזרח התיכון לא רק שלא יצטמצמו בהשוואה לתקופה שלפני המלחמה אלא אף יתרחבו - זאת לנוכח נסיגת החיובי של תיירות זו בארץ-ישראל בתקופת המלחמה ולנוכח העובדה שאירופה לא היתה כשירה לארח תיירות מרגוע לאחר המלחמה. ובאשר לאפשרות לצמצם באופן ניכר את היקף התיירות היהודית היוצאת - טורנובסקי הניח כי זמן רב יעבור עד שיהודי הארץ יהיו נכונים לצאת למטרות מרגוע לאירופה, וזאת, בין היתר, משום ' [...] שאפסו הקרובים שיזמינום לשם [...]. ' עוד צפה טורנובסקי כי לנוכח ההוצאות הניכרות לא תהפוך אמריקה ליעד אלטרנטיבי, וכי הרושם הטוב שהותירו החופשות בנופשים שבילו בארץ בתקופת המלחמה (ושנהגו לנפוש בארצות אחרות לפנייה) יביאם לדבוק במנהגם החדש גם להבא.

תוכניתו של טורנובסקי הציעה שני מהלכים חשובים שהצריכו שיתוף פעולה בין המגזר היהודי למגזר הערבי ובינם לבין הממשלה: האחד - חלוקה דה-פקטו של הענף באופן שעיקר התיירות המרגוע והשעשועים תתרכז בידי היישוב היהודי ואילו תיירות הספור - ובכללה הדרכת התיירים במקומות ההיסטוריים והדתיים - תופקד בידי היישוב הערבי. המהלך השני שהוצע היה הקמת ועדות תיירות אזוריות בשיתוף נציגי הממשלה, שתפקידן יהיה לפתח את המקומות המיוחדים לתיירות בגבולות האזור שעליו הן מופקדות. טורנובסקי הציע להגדיר שמונה אזורים כאלה: אזור יריחו-קליה, סביבות הכינרת, הגליל העליון, הכרמל, רצועת

החוף שבין עכו לנהריה, רצועת החוף שבין הרצליה לכפר ויתקין, תל־אביב והירקון, וירושלים ובית־לחם. הממשלה עצמה נתבעה לנקוט סדרת צעדים לשם פיתוח התשתיות לתיירות המרגוע, שהמרכזי שבהם היה סלילתם של כבישי תיור.

טורנובסקי טען כי בעת תכנון דרכי התחבורה שנשללו בארץ־ישראל עד עתה לא הביאה הממשלה בחשבון את צרכיה המיוחדים של התיירות בכלל ושל תיירות המרגוע בפרט. בדרך־כלל נשללו הכבישים כדי לקשר בין מקומות בדרך הקצרה ביותר, ואולם, טען טורנובסקי, ' [...] טובת ענף התיירות דורשת להגדיל את ארץ־ישראל ככל האפשר. אין זה מעניינה של התיירות לבחור בקו החיבור הקצר ביותר בין שתי נקודות, אלא בדרכים הנאות והמגוונות ביותר. יש לדאוג שתשומת לב התייר תרותק למראה הנוף וכך יתפתה לשהות עוד יום נוסף [...]'. הוא הציע מסלולים לכמה וכמה כבישי תיירות לאורכה ולרוחבה של הארץ, ובהם כביש ממטולה עד קליה לאורכו של הירדן. דרך זו, כך טען, בלי ספק [...] ראויה להיכלל בכל תכנית מסעות ארץ־ישראלית:

השם 'דרך הירדן' בלבד דיו למשוך אליו את כל התנועה הבינלאומית. תכונתה המיוחדת להשתפל מאחד המקומות הגבוהים ביותר בארץ עד לנקודה הנמוכה ביותר בעולם [...] תעמוד ללא ספק בהתחרות בכל דרך תיירים שהיא בעולם. רב גוניות הצומח, האוכלוסיה, הערים והכפרים תעשה רושם עז ביותר. חלק גדול מכביש זה יגלה לעיני התיירות הכללית מקומות בלתי ידועים עד כה ויגדיל בכך את שטח המראה של הארץ. הכביש הזה יקביל לכבישים ירושלים-נצרת-טבריה וצפת ולכביש תל־אביב-חיפה-ראש הנקרה ויכריח כל תייר המבקש לסייר את הארץ בקצרה ולראות את המקומות החשובים ביותר שבה ואת הנוף היפה ביותר, להאריך את שהותו ביום נוסף [...]

עוד הציע טורנובסקי לסלול את הכבישים הבאים: כביש שיקיף את הכינרת ובכך יעודד הקמת מתקני תיירות נוספים במקומות שונים לאורך שפת הימה; כביש חופי מנהריה לשבי ציון ולעכו, שיעודד את פיתוחם של חופי הרחצה באזור ואת בנייתם של מעונות מרגוע, מסעדות ובתי־מלון; כבישים על הכרמל שיחברו בין ההר לחוף ויאפשרו לתיירים במקומות שונים על הכרמל להגיע לחוף בכל עת (טורנובסקי ציין כי [...] על ידי כך תתווסף לכרמל סגולה שהלבנון לא חונן בה [...]'); כביש חופי בין תל־אביב לכפר ויתקין, שיביא להתפתחות כללית של התיירות ברצועת החוף המרכזית ויגביר [...] בהרבה את תנועת ה"ויקאנד" מתל־אביב לאזור החוף הזה [...]'; ורשת של כבישים בהרי יהודה, אשר [...] יפתחו לפני התיירים אזור שהיה עד כה סמוי מעיניהם, אזור המצטיין ביפי נוף הררי מהיפים ביותר בארץ, שיהפוך, אגב, גם למקום מרגוע לתל־אביב וירושלים [...]. עוד נדרשה הממשלה לספק זיכיון לתנועת סירות מנוע בכינרת ולאורך חופי הים התיכון, [...] שכן מהווה היא אמצעי תחבורה נעים ומשעשע ומסוגלת לכן להאריך את שהותו של התייר'. כמו כן נתבעה הממשלה לעודד את פעולות הייעור; לבנות שירותים בסיסיים לתיירות באזורי המרגוע החדשים שעל הכרמל ובהרי יהודה (תחנות משטרה, משרדי דואר ומתקני טלפון); להעניק פטור ממסוי או הקלות במסוי לכל אותם פרטים או חברות המשקיעים בפיתוחו של ענף התיירות באזורים חדשים;

להטיל מסים על כלל תושבי הארץ היוצאים את הארץ בתקופת הקיץ ולממן באמצעותם את התשתיות הארציות לפיתוח תיירות המרגוע; לגבות מן התיירים מס לינה, שיועבר לוועדות התיור האזוריות וישמש לביצוע הפעולות הדרושות לפיתוח תיירות האזור; לנהוג גמישות בהענקת ויזות; לפקח על בתי-המלון - לסווגם לרמות, לקבוע מחירים, לפקח עליהם ולקבוע סטנדרטים מינימליים של רמת שירותים בתקופה שלאחר המלחמה; ולבסוף - לנהל תעמולה בעולם הרחב, במזרח התיכון ובארץ-ישראל עצמה לשם עידוד תיירות המרגוע והשעשועים בארץ-ישראל. וכך הסביר טורנובסקי:

[...] מטרתה העיקרית של התעמולה תהיה הארכת שהותו של התייר בארץ. מטרת משנה - להאריך את עונת התיירות הארץ-ישראלית. התפתחות תיירות הסיור גרמה, נוסף על שאר המגרות, גם לכך, שבעולם התיירות נקבעה העונה המצרית לעונת המסע לארץ-ישראל. עונת התיירות העיקרית של מצרים נמשכת מאמצע ינואר ועד סוף מרץ, בעוד אשר הזמנים המתאימים ביותר למסעות בארץ הם לפני העונה המצרית ואחריה. תפקידיה של התעמולה יהיה לפרסם את התנאים האקלימיים של ארץ-ישראל ולעשות בעולם נפשות לבקור בארץ-ישראל בחודשים נובמבר-ינואר, אפריל ומאי. סעיפה השני של התעמולה הוא להחזיר לעולם ובייחוד למזרח התיכון את הסיסמה של התיירות הארץ-ישראלית: 'מרגוע ושעשועים בארץ-ישראל' ולהוציא מוניטין למקומות ההבראה החרפיים והקיימים [...]

כאמור, על-פי הפרוגרמה של טורנובסקי אמור היה ניהולה של תיירות המרגוע והשעשועים ליפול בחלקו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. לפיכך נתבעו המוסדות הלאומיים להירתם לצד גופים ציבוריים אחרים ולצד בעלי ההון הפרטי לגייס ההשקעות הכלכליות הדרושות לפיתוח הענף ושאינן מעניינה של הממשלה. טורנובסקי הציע כי לרשות ענף התיירות יועמד מוסד פיננסי מרכזי בעל הון של מאה אלף לא"י, שמחציתו תמומן מכספי הסוכנות ואפ"ק והיתר מכספיהם של גופים ציבוריים אחרים ושל גורמים פרטיים, כגון עיריית תל-אביב, חמי טבריה, ארגוני קיבוצים, חברות בנייה וחברות תעשייה. בראש ובראשונה נדרש המוסד הפיננסי לספק בטחונות או אשראי בתנאים נוחים כדי לסייע בהקמתם של בתי-מלון חדשים בערים הגדולות - בתי-מלון שיוכלו לעמוד בסטנדרטים הנדרשים לתיירות מרגוע. מעטים מבתי-המלון הקיימים יכלו לעמוד בסטנדרטים האלה - וגם זאת רק אם היו עוברים שיפוצים ושכלולים של ממש. נוסף על כך היה צורך להקים בתי-מלון מחוץ לערים הגדולות (למשל על הכרמל, בגליל, בסביבות הכינרת ובנהריה), אכסניות ובתי-מרגוע בקיבוצים (בשיתוף עם ההסתדרות), ומעונות מרגוע לעובדי המפעלים הגדולים בארץ. פרויקט מעונות המרגוע אמור היה לעודד את תיירות הפנים בהמירו את מענק החופשה הניתן לעובדים והמונצל לפי הבנתם בהכוונתם לבילוי חופשותיהם בקיץ ובחורף במקומות שונים בארץ, במרכזי מרגוע שמבניהם יציוד הנופש שלהם שייכים למפעלים. נוסף על אלה נדרש גם מימון להקמתן של חברות תחבורה ולהתקנת קווי ספנות של תיירות היה עניין בהם. פרויקט תיירותי נוסף שאותו אמורים היו המוסדות לעודד היה הקמתו של מרכז מרגוע

בין-לאומי בהרי יהודה - בסביבת קריית ענבים ומעלה החמישה. את המרכז אמורה היתה להקים חברת פיתוח פרטית מיסודם של המוסד הפיננסי המרכזי לענף התיירות ושל הקק"ל, שעליה הוטל לדאוג לרכישת הקרקעות ולייעורן. לפי התוכנית אמור היה המרכז לכלול בתי-מלון, מסעדות, מתקני ספורט, בתי-נופש פרטיים וכן הלאה. טורנובסקי הסביר מהו המודל להקמת מרכז שכזה:

[...] כמעט כל הערים השוכנות על חופי ים התיכון יצרו לעצמן נאות קיץ בעורף ההררי. תושבים עשירים רבים רוכשים להם בנאות קיץ אלה קייטניות משלהם. לשרותם של שאר התושבים עומדים בתי מלון ומעונות מרגוע [...] אין ספק שלא רק תושבים תל-אביביים, אלא גם רבים מתושבי ירושלים יבחרו במקום זה לתכלית חופשתם בקיץ. קרבתה של ירושלים תמשוך לכאן גם רבים מבני המזרח התיכון. על סיכויי התפתחותו של מקום כגון זה למדים אנו מעין-סופר, הרחוקה מבירות כרחוק תל אביב מהמקום הזה. לא זו בלבד שהיא משמשת נוה קיץ לתושבי בירות רבים, אלא הפכה מרכז תיירות לכל הלבנון ובגינה קמה סביב לה שורת מקומות מרגוע קטנים יותר [...] ייעור ובתי-מלון טובים עתידים ללא ספק להפכו למרכז, המסוגל להתחרות בתיירות הלבנונית בהצלחה מרובה יותר משאר האזורים ההרריים בארץ [...] תחבורת מכוניות טובה תחבר מקום זה עם תל-אביב תוך 50 דקות ועם ירושלים תוך רבע שעה [...] קרבתה של ירושלים, המרכז הרפואי של המזרח התיכון, תגרום ודאי לכך, שהרבה חולים מחוץ לארץ, שיבואו ירושלימה לשאול ברופאים, יערכו כאן את הבראתם או יבקרו במקום מסיבות אחרות [...].

ההון הלאומי נתבע לממן את המתקנים הציבוריים הדרושים באזורי המרגוע, לפחות בתקופה שבה לא יוכלו אזורי המרגוע לכסות הוצאות אלה מהכנסותיהם. טורנובסקי הציע כי הקק"ל תקבל על עצמה את כל הקשור בהקמתם של הפארקים המרכזיים במוקדי התיירות ואת הקמתם של הגנים הלאומיים ושל גני המרפא, וכי המבנים והמתקנים ייבנו במימון המוסד המרכזי לענף התיירות, בערבותה של קרן היסוד.

בקשה נוספת שהפנה טורנובסקי למוסדות היתה ליזום את הקמתם של מרכזי מרגוע שישירתו את האוכלוסייה הדתית. בשל אופיה וצרכיה המיוחדים לא יכלה אוכלוסייה זו ליהנות משירותיהם של מרכזי המרגוע שנסקרו לעיל - מרכזים שנועדו לשרת את האוכלוסייה הלא-דתית. טורנובסקי סבר כי 'כשם שמקומות המרגוע בקיבוצים ישאו אופי מיוחד, כך ראוי גם הציבור החרדי בארץ, שתינתן לו הזדמנות ליצור לעצמו מרכז מרגוע, שאפיו יהלום את תכונותיו ודרשותיו [...] צפת וסביבותיה, על מסורותיה וזכרונותיה מתאימה במיוחד לתכלית זו. נכון יהיה אם החוגים החרדים ייסדו חברה לפיתוח אזור זה, שתקביל לחברה השנייה, שתדאג לפיתוח האזור שבקרבת ירושלים [...].'

בתוכניתו הדגיש טורנובסקי גם את הצורך להקים חברת מכוניות וסירות מנוע שתשרת את צורכי תיירות הסיוור. לפי התוכנית, [...] מתפקידה של חברת מכוניות הסיוור יהיה לחבר את הנקודות השונות בארץ בדרכים היפות ביותר, לארגן מסעות סיבוב מנקודות מרכזיות,

לגלות לפני התייר דרכים חדשות וסביבות יפות [...]. הוא הציע שאת החברה יקימו במשותף חברת 'אגד' ו'ללוד', בנצלן את הניסיון הרב שעמד לרשותן בתחום זה. עוד הציע כי לרשות החברה יעמדו עשר מכוניות סיור וארבע סירות מנוע, וכי אלה האחרונות ישמשו לצורך סיורים בכינרת, בים המלח ולאורך החוף.

בתל-אביב ראה טורנובסקי את מרכז התיירות הפוטנציאלי של ארץ-ישראל בפרט ושל המזרח התיכון בכלל. כדי לקדם את מעמדה ככזאת הוא הציע להפוך את העיר למרכז הירידיים, התערוכות ותצוגות האופנה של המזרח התיכון, [...] ולשמור על ידי כך גם אחר המלחמה על שמה שהתחיל מתפרסם במזרח התיכון כ"פאריס זעירה". כדי להשיג מטרה זו היה צורך בראש ובראשונה להפוך את תל-אביב למרכז התחבורה האזורי, וכתנאי לכך - להעביר את צומת מסילות הברזל מלוד לתל-אביב. כמו כן היה צורך לפתח את המודעות התיירותית של נותני השירותים בעיר, שעליהם הוטל, בין היתר, להרחיב את המטבחים המזרחיים במסעדות ולפרסם [...] ספרי הדרכה עירוניים קטנים בשפות שונות, אולי בצורה דומה לאלה הניתנים חנים לנוסעים ברכבת התחתית הלונדונית [...] זוטות כאלה מכריעות מאד בגילום צורתה של עיר תיירים [...]. לצד זאת הציע טורנובסקי להפוך את אזור הירקון לכל אורכו למרכז שעשועים המתמחה בשעשועי מים, ואף לכלול את הירקון במסלול העדליידע בפורים כנתיב שבו תעבור התהלוכה על גבי סירות. את הפיתוח כולו אמורה היתה לבצע חברת הפיתוח מיסודו של המוסד הכספי לענף התיירות.

נוסף על אלה קרא טורנובסקי למוסדות הלאומיים להקים משרד נסיעות לאומי. משרד זה, כך הציע, יהיה אחראי לכל תעמולת החוץ ולארגון התיירות הפנימית, ועם הקמתו תיסגר לשכת המודיעין הציונית לתיירים. עוד הציע שהמשרד יפעל על בסיס כלכלי, ישמש נציגם בחו"ל של מפעלי התחבורה הארץ-ישראליים ושל בתי-המלון וישתף פעולה עם משרדי הנסיעות הבין-לאומיים. טורנובסקי גרס כי [...] סניפיו של משרד נסיעות לאומי זה בחוץ לארץ צריכים לקבל לידם, פרט לנציגות הכללית של חברות התחבורה ובתי המלון היהודיים, גם את הנציגות הכללית של קוי התעופה והספנות העתידיים בארץ-ישראל [...]. כמו כן אמור היה המשרד לקבל לידיו את האחריות על השתתפות הפירמות הארץ-ישראליות בתערוכות ובירידיים בערים הגדולות בעולם. בתחום תיירות הפנים אמור היה המשרד לספק מידע על מקומות המרגוע בארץ-ישראל ולנהל את התעמולה המרכזית שתעודד את תושבי הארץ לבקר בהם.³⁶

את הפרוגרמה לפיתוח ענף הבלנאולוגיה הציג ד"ר י' ברין. בתוכניתו סקר ד"ר ברין את כל הקשור בפיתוח שלושה סוגים של מקומות מרפא: מעיינות ומרחצאות; מקומות הקשורים לתנאים אקלימיים - במיוחד המקומות הגבוהים; ומקומות השוכנים לחוף הים. ברין סבר כי בפיתוחם של כל מקומות המרפא לסוגיהם צריכים להיות מעורבים כמה גופים. בראש ובראשונה ציין ברין את היזמים, שעמם מנה את המוסדות הבאים: בתי-המלון, הפנסיונים ומשכירי

36. תזכיר טורנובסקי על 'המחקר על פיתוח התיירות לענף כלכלי אחר המלחמה' מיום 1.8.43, אצ"מ S 25/2659 - משם כל הציטוטים.

החדרים; חברות ההובלה שיארגנו את ההובלות מן הערים למקומות המרפא; ההסתדרות הרפואית, שתהיה מופקדת על קביעת הסממנים של מקומות המרפא ותפקח על התנאים הרפואיים והסניטריים בהם; קופות החולים; אלה מבת-המסחר הפועלים בערים הגדולות שיפתחו סניפים במקומות המרפא; תעשיית המזכרות שתפעל בסביבת מקומות המרפא; ולבסוף - יזמים שיקבלו על עצמם את ארגונם של בילויים כגון טיולים, קונצרטים, הרצאות והופעות אמנותיות, שמהם ייהנו התיירים בזמנם הפנוי.

מלבד היזמים סבר ברין כי גם הגופים המוסדיים הרשמיים צריכים להשתתף בהקמת מקומות המרפא. את תפקידם העיקרי ראה ביצירת תשתיות הפיתוח של מקומות המרפא. הוא סבר כי תפקידה של הממשלה הוא בראש ובראשונה לפקח על אוצרות הטבע שהם בעלי פוטנציאל רפואי, לפעול להפקעת השטחים הנדרשים, לדאוג לייעור, לפעול למניעת קדחת ולשמירת המעיינות, ליזום את הפרסום בחו"ל ולהקל במיסוי המוטל על פרויקטים הנפתחים באתרי המרפא. המוסדות הלאומיים נקראו לדאוג לשמירת אופיים היהודי של מקומות המרפא, לבצע מחקרים מדעיים, לדאוג לחינוכו המקצועי של כוח האדם באתרים ולנהל תעמולה נרחבת בעולם היהודי במטרה לעודד את היהודים לשהות באתרי המרפא בארץ-ישראל. תפקיד נוסף שייעד ברין למוסדות היה הפנייתם של פליטי השואה למקומות המרפא, בראותו חשיבות רבה בשיקום הפיזי והנפשי במקומות אלה. תפקידן של העיריות ושל המועצות המקומיות היה לנטוע גנים בסביבת האתרים, לסלול דרכים לטיולים, להקים לשכות מודיעין, להכתיב ליזמים את אופי תוכניות הבילוי ולהקל עליהם במיסוי.

ברין טען כי כצעד ראשון לקראת פיתוח ענף הבלנאולוגיה יש להקים ועדת מומחים מתמדת, שתפקידה יהיה לערוך מחקרים מקיפים לשם איתור האתרים הפוטנציאליים ולשם הערכת הפוטנציאל הכלכלי של הענף כולו. הוא הציע כי ועדה זו גם תאסוף חומר עיוני הקשור לנושא בהסתמכה על הניסיון שהצטבר בעולם הרחב, ותחל להדריך רופאים באשר לחשיבות הענף. ברין ראה חשיבות מיוחדת בפיתוח הענף דווקא עתה, לנוכח צורכיהם הפיזיים והנפשיים של הפליטים, וסיכם את תזכירו בהדגישו כי '[...] מקומות מרפא באירופה נוצלו לטובת החולים ולטובת הכלכלה של ארץ הימצאם באופן מקסימלי. אין אנו יכולים להתחרות במספר המקומות האלה, אבל בפניה הקטנה הזו אנו יכולים להתגאות באיכות של המעיינות ובטיב של האקלים. אם נצליח להוסיף את החסר, הנני בטוח כי נוכל לתפוס מקום מכובד בעולם בשטח זה [...]'.³⁷

37. מכתב קרין אל המחלקה למסחר ותעשייה מיום 29.10.45 בצירוף תזכירו 'ראשי פרקים על שאלות בלנאולוגיות' מ-1944, אצ"מ 8/848. וראו גם תזכירו של ד"ר בונה, 'Natural Resources of Palestine' מחודש אוקטובר 1936, אצ"מ 25/4674; תזכירו של ד"ר איגון רוזנברג, 'Objects and Organization of Balneological Research in Palestine' מסוף 1945, אצ"מ 8/848.

ההצעה להקמת המחלקה לתיירות בסוכנות והמלצות קונגרס 1946 לפיתוח הענף

הפרוגרמות שתוארו לעיל - במיוחד זו של טורנובסקי - היוו את הבסיס לחיבורה של ההצעה להקים את מחלקת התיירות בסוכנות היהודית. ככל הנראה נוסחה ההצעה בשלהי 1945 או בתחילת 1946, אם כי לא ברור אם מקורה בוועדת התיירות והבלנאולוגיה של ועדת התיכון או שמא במחלקה למסחר ותעשייה של הסוכנות. מכל מקום, מנסחיה הציעו כי מחלקת התיירות תעסוק בנושאים הבאים: ניהול קשרים עם הממשלה לשם דיון בפעולות משותפות לפיתוח התיירות בארץ; קביעת הקלות בכל הקשור במתן ויזות לתיירים ובבניית בתי-מלון ובתי-מרגוע חדשים; ניהול קשרים עם ההסתדרויות הציוניות בחו"ל, שבמסגרתם יוקמו מחלקות לתיירות ליד כל פדרציה ואלה יסייעו למחלקה שבסוכנות במשימת עידוד התיירות לארץ-ישראל; פתיחת משרדים במרכזים החשובים בעולם, שבהם יוצגו תערוכות מתמידות בנושא התיירות בארץ וכל המעוניין יוכל לקבל מידע על אפשרויות התירור בה; קיום קשר קבוע עם חברות הנסיעות הלאומיות והבין-לאומיות בעולם לשם פרסום הארץ כארץ תיירות; הקמת מועצה ארצית מיוחדת שתעסוק בפיתוח הארץ לצורכי תיירות ותכלול את נציגי המוסדות הלאומיים ונציגים של כל החברות והאגודות היהודיות - פרטיות וציבוריות - שיש להן אינטרס בקידום התיירות; פרסום ארץ-ישראל כארץ תיירות בכל האמצעים האפשריים; הקמת מועדוני תיירים ולשכות מודיעין; ולבסוף - ארגון קורס למורי דרך וייסוד משרד נסיעות לאומי.³⁸

לא ברור אם הפרוגרמות שהכינו טורנובסקי וברין נדונו בוועדת התיכון העליונה, וגם לא ברור אם נדונה בה ההמלצה להקים מחלקה לתיירות בסוכנות. ואולם, קרוב לוודאי שפרוגרמות אלו נדונו בוועדה להתיישבות עירונית של הקונגרס הציוני הכ"ב, שהתכנס בדצמבר 1946. הוועדה להתיישבות עירונית המליצה, בין היתר, להנהיג מהפך בהקצאות ההון הלאומי ולהפנות חלק נכבד ממנו לטובת ההתיישבות העירונית ולקידום התעשייה. בהתאם לכך המליצה הוועדה לקונגרס להכריז כי הוא '[...] רואה חשיבות יתרה בשביל המשק הארץ-ישראלי בפיתוח ענף התיירות ואירגונו המתאים, ודורש מהנהלת הסוכנות היהודית לאחוז בכל האמצעים, כדי לפתח פעולה מקיפה לפיתוח התיירות באמצעות מכשירים מתאימים שיש להקים ולפתח למטרה זו [...]'. ואכן, הקונגרס אישר את המלצות הוועדה.³⁹

בסוכנות עצמה לא הוקמה מחלקת תיירות במשך כל התקופה שקדמה למלחמת השחרור, אך לצד 'לשכת המודיעין הציונית לתיירים' הוקם בה אגף התיירות, שמטרתו היתה לסייע לכל המפעלים התורמים לעידוד התיירות בארץ. ביוזמת האגף הוקמו בשלוש הערים הגדולות 'מועדוני הארחה לתיירים', שסיפקו לתיירים אינפורמציה וארגנו למענם טיולים. בעזרת

38. 'ראשי פרקים והערות להרצאה על תכנית לארגון ופיתוח התיירות לארץ ישראל', ללא תאריך, אצ"מ S/8/215. וראו גם מכתב ולטר טורנובסקי אל אליצור, ד"ר כינורי, מאירוביץ ושרף מיום 20.2.46, שם.

39. הקונגרס הציוני הכ"ב, באזל, ט"ז בכסלו-א' בשבט תש"ז, 24-9 בדצמבר 1946, דין וחשבון סטנוגרפי, ירושלים 1947, עמ' 459, 462.

ההסתדרויות הציוניות בארצות השונות פורסם מידע תיירותי כמו מפות וחוברות תיירות. בהרבעת החל האגף לפעול לאיחוד כל הגורמים המקומיים שביקשו לקדם את התיירות בארץ לשם הקמת מועצה מאוחדת שתטפל בנושא כולו בהיקף ארצי.⁴⁰ ואולם, הפרוגרמות שחיברו טורנובסקי וברין באמצע שנות הארבעים - פרוגרמות שהציעו דרכים לפיתוח התיירות ביוזמת הממסד הציוני - לא הוצאו לפועל עד קום המדינה.

סיכום

עד שנות הארבעים לא חרגה מעורבותו של הממסד הציוני בענף התיירות ממסגרת הפעילות של לשכת המודיעין הציונית לתיירים. סדרי העדיפויות של הממסד הציוני בפעולותיו לבניין הארץ והאמצעים שעמדו לרשותו הותירו את ענף התיירות - וגם את ענפי התעשייה והמסחר האחרים - בשולי עניינם של המוסדות. המטרה העיקרית היתה לנצל את התיירות הנכנסת לצורכי הציונות, ומטרה זו הכתיבה את אופי העבודה הציונית בענף הן לפני מלחמת העולם השנייה והן במהלכה. ואולם, הכנותיה של ועדת התיכון לקראת תקופת הפיתוח הגדולה ולקראת קליטת ההמונים שאמורים היו להגיע ארצה עם תום המלחמה הביאו את הממסד הציוני לעסוק בפרוגרמות של פיתוח גם בתחומי המסחר והתעשייה, שעמם נמנה גם ענף התיירות. פרוגרמות אלו, שהיו כלל-ארציות ועסקו בבעיות הענף מתוך ראייה כוללת, היו אמורות להפוך את הממסד הציוני לפעיל במיוחד בכל הקשור בפיתוחה של תשתית תיירותית נרחבת, שאמורה היתה לשרת את התיירות (הנכנסת והפנימית) ולהביא להרחבת הענף בכל המובנים. הממסד הציוני אמור היה גם להוציא לפועל את הפרוגרמות הללו ובכך לשמש הן בתפקיד היזם והן בתפקידה של הממשלה, שלא היתה מסוגלת לבצע את המוטל עליה. בסופו של דבר לא יצאו הפרוגרמות לפועל, אך היה בהן כדי להניח את היסודות לפיתוח הענף לאחר הקמתה של מדינת ישראל.

40. ספר הכלכלה היישובית לשנת תש"ז-1947, תל-אביב 1947, עמ' 422.